

МИКОЛА ВАСИЛЕНКО В ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

В умовах утвердження України як демократичної та правової держави значно зріс інтерес громадськості до тих сторінок вітчизняної історії, які тривалий час невинувато замовчувалися. Ім'я Миколи Прокоповича Василенка – історика, правознавця, видатного діяча на ниві української науки, одного з ініціаторів створення Академії наук України, другого, після В.І. Вернадського, її президента – стало широко відомим лише у 90-ті рр. ХХ ст. До цього часу протягом багатьох десятиліть він вважався буржуазним «псевдовченим» і навіть контрреволюціонером. Радянська влада, окрім стеження за громадянами, фабрикивання різноманітних «справ» та боротьби з «буржуазними націоналістами», ще й розробляла і здійснювала спецоперації із спотворенням української національної пам'яті. Це була гігантська машина, на яку тоталітарний режим не шкодував ні зусиль, ні коштів. Усі ці «напрацювання» втовкмачували в голови людям і вони ще й досі, на превеликий жаль, не розуміють, що живуть зі спотвореною свідомістю.

Масовий терор у поєднанні з різноманітними формами пропаганди зробили свою справу. Згадаймо, наприклад, той факт, що відносно недавно у «перебудовному» 1989 р. побачив світ пригодницький роман Ростислава Самбука «Останній заколот»^{*}, де М. Василенко змальований як носій усіх пороків, обов'язкових для негативних персонажів творів такого спрямування¹.

Метою даного дослідження є роль та місце М. Василенка в історії АН України. Документальні дані переконливо засвідчують, яких великих зусиль доклав він, аби провести лабіринтами тодішньої влади законопроект про заснування АН, підготовку Статуту, а також узгодити питання про виділення коштів на її утримання.

Насправді ж ім'я М. Василенка – людини, якій була адресована перша подяка щойно створеної Української Академії наук (листопад 1918 р.) – було викреслене з її історії. Радянська влада визнала Українську Академію наук, але змінила дату її заснування. Щоб знищити саму пам'ять про українські витоки Академії, річницю її заснування до кінця 80-х рр. ХХ ст. відзначали у лютому,

^{*} Самбук Р. Останній заколот. Романи. – К.: Радянський письменник, 1989. – 528 с. – С. 1-346.

відштовхуючись від якогось циркуляра радянської комендатури Києва, який наприкінці зими 1919 р. визнавав за УАН права на наданий ще гетьманом П. Скоропадським будинок на вулиці Володимирській².

Зусиллями науковців тогочасні події були реконструйовані й висвітлені завдяки доступу до багатьох архівних документів, які тривалий час зберігалися у «спецсховищах». Вони повертали одне за одним імена засновників та академіків першого складу УАН. Серед них, нарешті, посів належне місце і М. Василенко.

Президія Академії наук Української РСР 23 грудня 1988 р. прийняла постанову «Про актуальні і маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук Української РСР». Президія, зокрема, постановила: вважати офіційною датою заснування Академії наук України 27 листопада 1918 р.; взяти до відома, що другим президентом Академії наук України був академік АНУ М.П. Василенко; опублікувати статті і документи з питань про час заснування Академії наук України та діяльність М. Василенка, розглянути питання про видання його вибраних творів³.

Цією постановою було відновлено історичну справедливість. Із штучно створеного забуття українцям було повернуто ще одне ім'я – визначного українського історика і правознавця, людини складної життєвої долі.

Українська ідея була притаманна Миколі Василенку, який народився 2 (14) лютого 1866 р. в родині дрібного службовця в с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині с. Червоне Глухівського району Сумської області). Першим навчальним закладом для нього стала 6-класна прогімназія в м. Глухові (нині у цьому приміщенні – Глухівський педагогічний інститут). Після закінчення прогімназії М. Василенко 2 роки навчається в Полтавській гімназії, а 1885 р. вступає до Дерптського (нині Тартуського) університету на медичний факультет. Проте незабаром він перевівся на історико-філологічний факультет, який успішно закінчив 1890 р. М. Василенко починає викладати історію у київських гімназіях, а також у Володимирському кадетському корпусі. Паралельно працює в архівах, публікує наукові праці історичного характеру⁴.

У новій політичній ситуації, що створилася в Україні після краху Російської імперії, авторитет М. Василенка як громадського діяча і науковця сприяв призначенню його на посаду попечителя Київського навчального округу. А в останні місяці існування Тимчасового уряду вчений стає Товаришем (заступником) міністра освіти Росії. Із

проголошенням УНР М. Василенко активно включається в процес національно-державного будівництва. За Центральної Ради його призначають членом Генерального суду – вищого судового органу України. Особливо яскраво виявилися політичні здібності М. Василенка за правління Павла Скоропадського.

Відомий науковий і громадський діяч М. Василенко обіймав посаду міністра освіти й мистецтв в уряді П. Скоропадського з 2 травня по 25 жовтня 1918 р.⁵. Деякий час, за сумісництвом, він також виконував обов'язки Міністра закордонних справ. Згодом, 30 липня 1918 р., його офіційно призначили заступником голови уряду.

Що ж встиг зробити М. Василенко для розвитку української національної науки за такий короткий час? Архівні документи неспростовно засвідчують, що намір створити УАН, мережу ВНЗ, національну бібліотеку – утримувало його на цих державних посадах.

Однією з найперших практичних дій щодо виконання поставленого завдання було запрошення Миколою Василенком до Києва представників української та російської інтелігенції для роботи у галузі організації науки⁶. З ініціативи М. Василенка при Міністерстві освіти Гетьманату було утворено такі комісії: зі створення національної бібліотеки світового рівня; з учених інституцій та вищої школи з вироблення законопроекту про заснування УАН в Києві.

Утворення УАН було заповітною мрією інтелігенції України ще з ХІХ ст. І вона виступала не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, прагнення посісти гідне місце серед цивілізованих європейських народів.

До 60-х рр. ХІХ ст. Російська Академія наук у Петербурзі була єдиною слов'янською академією. Проте вже у 60 – 80-х рр. цього століття розгорнувся рух інтелігенції ряду слов'янських країн за створення національних осередків науки і культури. У цей час були створені Югославська Академія наук і мистецтв (1866 р.), Краківська Академія наук (1871 р.), Сербська Академія (1886 р.), Чеська Академія наук і мистецтв (1898 р.). Зауважимо, що, як правило, вони створювалися на базі наукових товариств.

Ідея створення національної Академії наук набула поширення в той час і в Україні. Незважаючи на те, що згідно з драконівським царським указом 1876 р. українська мова була заборонена, національна інтелігенція використовувала цю ідею в боротьбі проти русифікації, занедбання українського слова і культури.

У зв'язку з тим, що у XIX ст. про створення академії на території України не могло бути й мови, ряд українських прогресивних діячів вирішили розпочати підготовчу роботу в цьому напрямі у Галичині. Вони постійно порушували перед польським урядом питання про необхідність національного й культурного розвитку західноукраїнських земель. Деякі польські діячі (особливо А. Сапіга) запевнили В.Б. Антоновича, О.Я. Косинського, К.П. Михальчука, що насамперед доцільно створити при якійсь установі наукове видавництво і через деякий час на його базі неминуче виникне академія. З цією метою у 1892 р. Львівське товариство ім. Шевченка було реорганізовано в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Уже протягом перших трьох років свого існування воно розгорнуло видавничу діяльність. Регулярно, один раз на два місяці, почали виходити «Записки НТШ» – науковий історико-філологічний журнал академічного типу, а також збірники статей інших секцій та комісій НТШ – загалом 15 томів на рік.

Члени Товариства брали активну участь у громадському русі, особливу увагу приділяли залученню до наукової роботи талановитої молоді. Але головним для них була дослідницька діяльність. Незважаючи на протидію реакційних сил у справі розвитку української національної культури та науки і хронічну нестачу коштів, Товариство досягло певних успіхів. За перші 7 років існування (1907–1913 рр.) воно опублікувало 13 книг історичної і філологічної секцій, 1 – етнографічної комісії, 3 – природничо-технічної, 3 – медичної секцій, 2 наукові часописи українознавства. У цей час у його секціях і комісіях працювало понад 50 висококваліфікованих науковців. Членами НТШ були також деякі відомі зарубіжні вчені. Товариство підтримувало творчі контакти з науковими установами ряду слов'янських і західнослов'янських країн⁷.

Поступово виникали нові наукові товариства і територіальні відділення УНТ. З'явилися і відомі дослідницькі установи, такі як Сільськогосподарський вчений комітет та Український геологічний комітет. УНТ виступило ініціатором створення Академії наук. Зокрема, на засіданні ради УНТ 8 липня 1917 р. була обрана комісія зі створення Академії наук, до якої увійшли А.М. Лобода, Г.Г. Павлуцький, В.І. Лучицький, О.С. і М.С. Грушевські, О.В. Корчик-Чепурківський, І.М. Ганицький⁸. Однак при Центральній Раді реальних кроків щодо організації Академії не було зроблено.

Під тиском національних патріотичних сил в умовах наростаючих селянських повстань, робітничих виступів і з метою хоч якось послабити

напругу в суспільстві, з другої половини 1918 р. гетьман П. Скоропадський здійснив ряд заходів із розширення мережі українських освітніх закладів і культурно-мистецьких установ, заснував Академію наук⁹.

Уже у травні–червні 1918 р. розпочалася активна робота зі створення комісії для заснування академії, вироблялася концепція її організації. Так, уже на початку червня 1918 р. з ініціативи міністра освіти і мистецтв Гетьманату М. Василенка була сформована під головуванням В.І. Вернадського Комісія з розробки законопроекту про заснування Української Академії наук. До неї увійшли професори Київського політехнічного інституту М.Ф. Кашенко і С.П. Тимошенко, Київського університету – Б.О. Кістяківський, П.А. Тутковський, О.В. Сперанський, І.І. Косоногов, Г.Г. Павлуцький, Є.К. Тимченко, М.І. Туган-Барановський, професор Харківського університету Д.І. Багалій. Вченим секретарем комісії став історик-архівіст В.Л. Модзалевський¹⁰.

6 липня 1918 р. у кабінеті М. Василенка (в приміщенні міністерства) відбулося перше засідання комісії. Уперше М. Василенко та В.І. Вернадський виступили на ньому і сформулювали концепцію УАН.

Програма утворення УАН запропонована В.І. Вернадським і підтримана цією комісією, стала подальшим кроком на шляху становлення національної науки в Україні. В.І. Вернадський справедливо передбачив, що, крім тих напрямів досліджень, які ефективно розвивало УНТ (перш за все вивчення національної культури), в академії мали бути гідно представлені фундаментальні і прикладні науки як основа для розвитку продуктивних сил України, а також соціально-економічні дисципліни для удосконалення політико-правової основи держави і раціонального ведення народного господарства.

В.І. Вернадський виходив з того, що Академія наук, створювана у ХХ ст., не може будуватися за статутами і типами старих академій. При її заснуванні слід керуватися не статутами, а тенденціями діяльності наукових закладів. Досвід свідчив, підкреслював він, що Українська Академія наук не могла будуватися за зразком тих академій, що одержували кошти від держави і віддавалися дослідницькій роботі як основній справі свого життя, визнаній державою важливою. В.І. Вернадський вказував на необхідність визнання УАН Міжнародним союзом академій, а також її роль у вивченні та піднесенні продуктивних сил України¹¹.

У своєму виступі на цій нараді М. Василенко зобов'язався здобути державну матеріальну підтримку Академії, зазначивши, що «... утворення

Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української освіти, мови й науки»¹².

Комісія виробила проекти головних установчих документів: про створення УАН, про статут УАН, про штати УАН, про кошти УАН. Обґрунтовуючи законопроект про Академію, М. Василенко доповів Раді Міністрів: «Коли в Києві закладається Українська Академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами. З цим пов'язується міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликають Академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого – необхідність наочно підняти виробництво та трудову міць українського народу та й використовувати в як найвищій мірі виробничі сили»¹³.

В.І. Вернадський очолив комісію із заснування УАН, яка працювала у липні – вересні 1918 р. 26 липня цього року було підписано Ф. Лизогубом і Миколою Василенком закон про асигнування 200 тис. гривень на початкові витрати з організації роботи УАН, а у жовтні 1918 р. уряд України, за активної участі М. Василенка, затвердив законопроект про УАН із визначенням фонду фінансування її діяльності.

Затвердження проекту закону про заснування УАН відбувалося вже в останні дні діяльності М. Василенка як міністра освіти і мистецтв Гетьманату, в умовах гострої урядової кризи. 27 листопада 1918 р. відбулися перші установчі збори УАН. Того дня зібралися 8 із 12 дійсних її членів, рекомендованих комісією. Офіційно перші академіки були затверджені П. Скоропадським згідно з поданням міністра освіти та мистецтв М. Василенка. Цього ж дня 1918 р. головою-президентом обрали В.І. Вернадського, а неодмінним секретарем – А.Ю. Кримського, ці обов'язки він виконував упродовж 10 років¹⁴.

Академія отримала режим максимального сприяння, одержавши статус самоврядної юридичної особи, а також право заснування наукових закладів безмитного і позацензурного отримання літератури і наукового обладнання, присвоєння ступеня доктора наук, організації наукових форумів. Усі наукові видання УАН повинні були виходити українською мовою, а за бажанням авторів – й іншими мовами. З часу свого заснування Академія наук розпочала активну діяльність і, незважаючи на зміну влади і політичних настроїв, протягом десятиріч залишалася головним осередком наукових знань і фундаментальних досліджень.

До кінця 1918 р. відбулося по кілька засідань всіх трьох відділів УАН, на яких були обрані голови відділів, вирішувалися питання про кількість позаштатних академіків, створювалися наукові комісії, розподілялися кафедри, призначались директори інститутів, визначались кошти на потреби відділів.

Уже на другому засіданні Спільного зібрання УАН було прийнято текст спеціального листа до М. Василенка, який на той час залишив пост міністра народної освіти. У ньому відзначалось: «Ви всією душею поклопоталися про заснування УАН та й записали нестертими буквами своє ім'я в історії Академії»¹⁵.

На жаль, уже через місяць після заснування УАН гетьман П. Скоропадський зрікся влади. Але й Директорія УНР протрималася в Києві лише до початку лютого 1919 р. Потому в Київ увійшли більшовики. Улітку їх на короткий час замінили війська УНР, потім Київ захопили денікінці. І за всіх тих калейдоскопічних змін влади учені академії в своїх неопалюваних лабораторіях й кабінетах продовжували працювати.

Академіком Миколу Василенка було обрано 26 липня 1920 р. УАН цього року налічувала понад 200 штатних і 500 позаштатних працівників. Головне, на чому хотілося б наголосити – це те, що у перше ж радянське десятиліття на узбіччя Академії були відсунуті майже всі її засновники. Поіменне дослідження доль десятків видатних учених та керованих ними дослідницьких закладів, що піддалися репресіям і погромам, та прямих втрат і потенційно не одержаних результатів на науковому полі, засвідчило б великомасштабні наслідки командного стилю некомпетентних чиновників, диктату ідеології в науковій сфері, ізоляціонізму від світових наукових пошуків¹⁶.

І тут нам треба нагадати, що на початку 20-х рр. ХХ ст. в УАН почалися драматичні зміни. У 1921 р. Наркомос освіти України у Харкові заснував комісію зі створення нового Статуту Академії у зв'язку з перетворенням її на Всеукраїнську державну установу. У червні цю роботу було завершено і прийнято Положення РНК УСРР «Про Всеукраїнську Академію наук», що підпорядковувало її Наркомосу. Оскільки було одержано відмову В.І. Вернадського від обов'язків Президента у зв'язку з його перебуванням у Петрограді, постало питання про обрання нової президії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів президентом ВУАН було обрано Миколу Василенка, який приступив до виконання своїх обов'язків у вельми скрутних обставинах. Під його керівництвом вдалося одержати

певний кредит, навколо Академії почали гуртуватися наукові сили Києва, вона почала поповнюватися новими членами. Академіками було обрано М.М. Крилова, Д.К. Заболотного, О.В. Фоміна та ін.

Радянська влада не прийняла М. Василенка. У жовтні 1921 р. Наркомос України дав рекомендацію переобрати Президію ВУАН. Це – натяк на небажаність персони М. Василенка на посаді президента. Незважаючи на це, Спільне зібрання Академії таємним балотуванням знову обрало його головою-президентом, В. Лепського – заступником, А. Кримського – неодмінним секретарем, та ще й більшою кількістю голосів, ніж при первинних виборах улітку. Але уже на початку 1922 р. у М. Василенка загострився конфлікт із Наркомосом України, який тоді очолював Г.Ф. Гринько.

Проте ніхто з українських діячів науки навіть у найжахливіших видіннях не міг передбачити, що чекало їх незабаром. На спільному зібранні ВУАН 27 лютого 1922 р. комісар-наглядач Наркомосу М. Левитський довів до відома академіків: «Наркомос і досі не затвердив теперішньої Президії, бо ... не може затвердити М.П. Василенка на посаді Голови-Президента». Після цього М. Василенко сам склав із себе обов'язки Президента і, незважаючи на умовляння присутніх, залишив президентське крісло. У своїй останній промові він зазначив, що не з власної волі полишає таку відповідальну посаду, і щиро подякував Спільному зібранню Академії, яке двічі вшанувало його вибором на свого президента.

Сувора радянська дійсність готувала йому ще один болючий удар. У вересні 1923 р. наукова діяльність М. Василенка була перервана несподіваним арештом разом з великою групою української інтелігенції, в тому числі його молодшим братом. Заарештованих – нібито членів якогось вигаданого слідчими «Київського обласного центру дії» звинувачували в контрреволюційній діяльності. На цьому процесі йому згадали і кадетське минуле, і міністерську кар'єру часів Гетьманату. За результатами «розслідування» цієї справи відбувся суд, що ухвалив вирок чотирьом звинуваченим – смертна кара, а великій групі інших, серед них і М. Василенку – десятирічне ув'язнення. Щоправда, завдяки міжнародному розголосу і небажанню влади в той час псувати відносини із навколишнім світом, рішенням Малої президії ВУЦВК одним підсудним страту замінено ув'язненням, іншим – у т.ч. й М. Василенку – строк покарання скорочено наполовину¹⁷.

Наукова громадськість України висловлювала щире занепокоєння долею академіка М. Василенка, здоров'я якого у в'язниці значно

погіршилося. П'ять офіційних прохань про надання йому можливості повернутись до наукової праці подала Всеукраїнська Академія наук до Президії ВУЦВК, шість разів ВУЦВК розглядав подання академії, особисті клопотання Миколи Прокоповича та його дружини (відомого історика Наталії Полонської-Василенко). У порядку помилування у вересні 1924 р. перебування за ґратами було замінено адміністративним засланням за межі України. Але уже у лютому 1925 р. друзям академіка вдалося добитися скасування рішення про його висилку до Оренбурга. М. Василенко повернувся в Україну¹⁸.

Однак стан його здоров'я з кожним днем погіршувався, а через тяжку нервову хворобу він не зміг повноцінно працювати. З 1929 р. М. Василенко був позбавлений змоги займати керівні посади в Українській Академії наук¹⁹.

Академік М. Василенко був провідним спеціалістом з українського права. За своє творче життя вчений видав майже 500 різних за жанром наукових і публіцистичних праць, головним чином з історії України XVII – XVIII ст. Але, незважаючи на ці наукові досягнення, його колишня причетність до кадетської партії та міністерський портфель в уряді гетьмана П. Скоропадського були постійними причинами нападок на академіка²⁰.

Кінець 20-х та початок 30-х рр. XX ст. позначилися в житті М. Василенка його самотністю. Один за одним йдуть із життя або потрапляють у заслання і друзі, і однодумці. Помер М. Василенко 3 жовтня 1935 р. Похований на Лук'янівському кладовищі в Києві²¹.

Багато десятиліть минуло з того часу. М. Василенко повертається до українців. Вже сьогодні українці мають змогу справедливо оцінити його громадську позицію і наукову спадщину. Він прожив складне, а часом суперечливе життя. Радощі та горе, досягнення та помилки йшли пліч-о-пліч. Безперечні його заслуги в становленні Академії наук, дослідженні багатьох питань історії дореволюційної України. Цінним і на сьогодні є здійснені ним публікації пам'яток права, що характеризують правову думку в Україні й її громадсько-суспільний лад.

Микола Прокопович Василенко заслуговує на добру пам'ять українців, на громадське визнання його внеску в розвиток вітчизняної науки.

¹ Усенко І. Микола Прокопович Василенко: штрихи до портрета // Історія в школах України. – 2001. – № 1. – С. 50-52.

² Стріха М. Слово за Академію // Свобода. – 2003. – 25 листопада-1 грудня. – С. 10.

- ³ Микола Прокопович Василенко. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 3.
- ⁴ Василенко Микола Прокопович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. У персоналіях. – К.; Донецьк: Донеччина, 1997. – С. 58-56.
- ⁵ Пилипенко Л.В., Рященко Д.С. Микола Василенко – міністр освіти і мистецтва в уряді гетьмана Павла Скоропадського // Сторінки історії. Збірник наукових праць. Вип. 17. – К.: Політехніка, 2003. – С. 108-115.
- ⁶ Ситник К., Багнюк В. Володимир Вернадський – геніальний вчений і мислитель, народжений Україною // Столиця. – 2003. – 14-20 березня. – С. 32.
- ⁷ Врублевський В.Г. До створення Української Академії наук // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 29-39.
- ⁸ Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Доля науки в Україні (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 4-6. – С. 3-14.
- ⁹ Шевченко В. «Українізація» за часів Директорії. Сучасні уроки давніх подій // День. – 2008. – 12 грудня. – С. 24.
- ¹⁰ Народження Української Академії наук // Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. – К.; Донецьк: Донеччина, 1998. – С. 195-202.
- ¹¹ Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Назв. праця.
- ¹² Зубалій О.Д., Рященко Д.С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 12-23.
- ¹³ Реєнт О. У робітнях історичної науки. – К.: Просвіта, 1999. – С. 149.
- ¹⁴ Поліщук В. Агатангел Кримський став професором у 29 років // Голос України. – 2009. – 13 лютого. – С. 16.
- ¹⁵ Матвєєва Л. Микола Василенко в історії української академії наук: правда й вимисел // Слово Просвіти. – 2006. – 9-15 листопада. – С. 16.
- ¹⁶ Біленко В. Національній академії наук України – 90 // Сільські вісті. – 2008. – 14 листопада. – С. 6.
- ¹⁷ Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: У 2 т. – К.: Видавець Емко О.М., 2002. – Т. 1 (1917–1943 рр.). – С. 81.
- ¹⁸ Уряди України в XX ст. Науково-документальне видання. – К.: Наукова думка, 2001. – 607 с.
- ¹⁹ Соловей Д.Ф. Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях. – К.: Час, 1998. – С. 60-61.
- ²⁰ Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого життя // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 70-84.
- ²¹ Мормель С. Пані з історії // Україна молода. – 2007. – 31 березня. – С. 12.